

تحليل مضمون:
مفاهيم، رويكردها و کاربردها

مجموعه گفتمان شناسی لوگوس

زیر نظر

سید علی اصغر سلطانی و مجید خسروی نیک

۱. گفتمان، هویت و مشروعیت: خود و دیگری در بازنمایی‌های برنامه هسته‌ای ایران. مجید خسروی نیک، ترجمه نیلوفر آقاابراهیمی.
۲. گفتمان و مدیریت. گرلینده موتتر، ترجمه روح‌اله عطایی.
۳. راهنمای گفتمان شناسی انتقادی: ۱. رویکردها. گروه مترجمان.
۴. راهنمای گفتمان شناسی انتقادی: ۲. روش‌های تحلیل. گروه مترجمان.
۵. راهنمای گفتمان شناسی انتقادی: ۳. بینارشتگی. گروه مترجمان.
۶. راهنمای گفتمان شناسی انتقادی: ۴. طبقات اجتماعی و قدرت. گروه مترجمان.
۷. راهنمای گفتمان شناسی انتقادی: ۵. حوزه‌ها و رسانه‌ها. گروه مترجمان.
۸. تحلیل گفتمانی تاریخ: گفتمان جنگ و تدبیر در تاریخ میانه ایران. فاطمه رستمی.
۹. رتوریک سیاسی در ایران: سازوکارهای اقناع در گفتمان مجلس شورای اسلامی. تبنا چهارسوقی امین.
۱۰. تحلیل انتقادی استعاره: رویکردی شناختی-پیکره‌ای. جانانان چارتریس بلک، ترجمه یکتا پناه‌پور.
۱۱. تحلیل گفتمان دینی: مبانی نظری. حسن بشیر.
۱۲. زبان هراس: تزریق تهدید در گفتمان عمومی. پیوتر کپ، ترجمه علی بصارتی.
۱۳. استعاره در مدیریت: نظریه و روش. میخال خمیلنتسکی و لوکاش سولکوفسکی. ترجمه روح‌اله عطایی.
۱۴. تحلیل مضمون: مفاهیم، رویکردها و کاربردها. نوشته محمد شیخ‌زاده و رضا بنی‌اسد.

تحليل مضمون:
مفاهيم، رویکردها و کاربردها

محمد شیخزاده
عضو هیأت علمی دانشگاه بجنورد

رضا بنی اسد
عضو هیأت علمی دانشگاه امام صادق^(ع)

سرشناسه: شیخ زاده، محمد، ۱۳۵۹ -
عنوان و نام پدیدآور:
تحلیل مضمون: مفاهیم، رویکردها و کاربردها/ محمد شیخ زاده، رضا بنی اسد.
مشخصات نشر: تهران: نشر لوگوس، ۱۳۹۹.
مشخصات ظاهری: ۲۷۶ ص.: جدول، نمودار؛ ۲۱×۱۴ س.م.
فروست: مجموعه گفتمان شناسی لوگوس.
شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۲۸۸-۶۵-۱
وضعیت فهرست نویسی: فیپا
یادداشت: کتابنامه: ص. ۲۷۲ - ۲۷۶.
موضوع: تحلیل محتوا (Content analysis) (Communication)
موضوع: تحقیق -- روش شناسی (Research -- Methodology)
موضوع: روان شناسی -- تحقیق کیفی (Psychology -- Qualitative research)
شناسنامهٔ افزوده: بنی اسد، رضا، ۱۳۵۸ -
رده بندی کنگره: P۹۲
رده بندی دیویی: ۴۰۱/۴۱
شماره کتاب شناسی ملی: ۷۴۳۵۴۵۵
وضعیت رکورد: فیپا

تحلیل مضمون: مفاهیم، رویکردها و کاربردها
محمد شیخ زاده و رضا بنی اسد

ویراستار: سید علی اصغر سلطانی
طراح جلد: حسین راست منش
چاپ اول: ۱۳۹۹
شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۲۸۸-۶۵-۱
شمارگان: ۵۰۰

تمامی حقوق این اثر محفوظ است. تکثیر یا تولید مجدد آن کلاً یا جزئاً، به هر شکل اعم از چاپ، فتوکپی، اسکن، صوت، تصویر یا انتشار الکترونیک بدون اجازه مکتوب از نشر لوگوس ممنوع است.

ایمیل: info@irlogos.com

تماس با مرکز پخش: ۰۹۰۲ ۱۵۴۰۰۴۲

فروشگاه برخط لوگوس: www.irlogos.com

فهرست

۱	مقدمه ناشر
۳	پیشگفتار
۷	بخش اول: کلیات و مفاهیم تحلیل مضمون
۱۱	فصل ۱: درآمدی بر تحلیل مضمون و تحلیل داده‌های کیفی
۱۱	مقدمه
۱۲	۱. نقش مضمون در پژوهش‌های کیفی
۱۴	۲. سیر تاریخی تحلیل مضمون
۲۰	۳. چیستی مضمون و چگونگی شناسایی آن در متن
۲۹	۴. داده‌های مناسب برای تحلیل مضمون
۳۰	۵. سؤال‌های پژوهشی برای تحلیل مضمون
۳۱	۶. زمان مناسب برای شروع استفاده از تحلیل مضمون
۳۱	۷. کاربرد تحلیل مضمون در پژوهش‌های دکتری
۳۳	۸. تحلیل مضمون، روش یا روش‌شناسی؟
۳۳	۹. ضرورت تحلیل روش‌مند داده‌های کیفی
۳۴	۱۰. قلمرو پژوهش‌های تحلیل مضمون
۳۵	فصل ۲: نوع‌شناسی دیدگاه‌های تحلیل مضمون
۳۵	مقدمه
۳۶	۱. دیدگاه توصیف غنی از مجموع داده‌ها یا توضیح مفصل جنبه خاصی در داده‌ها
۳۶	۲. دیدگاه مضمون استقرایی یا مضمون قیاسی
۳۸	۳. دیدگاه مضامین مشهود یا مضامین پنهان
۳۹	۴. دیدگاه سؤال‌های اکتشافی و کلان یا سؤال‌های توصیفی و خرد
۴۰	۵. دیدگاه واقع‌گرایانه و دیدگاه ساخت‌گرا
۴۰	۶. دیدگاه ماهیت مضمون در متن: توصیفی، تفسیری و رابطه‌ای
۴۰	۷. دیدگاه جایگاه مضمون در شبکه مضامین: پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر
۴۱	۸. دیدگاه سلسله‌مراتب مضمون در قالب مضامین: اصلی و فرعی
۴۱	۹. دیدگاه زمان شناخت مضمون: اولیه و نهایی

۱۰.	دیدگاه منشأ شناسایی مضمون: داده محور و نظریه محور	۴۲
۱۱.	دیدگاه نقش مضمون در تحلیل: کلان، یکپارچه کننده و کلیدی	۴۲
۱۲.	دیدگاه موقعیت مضمون: تثبیت نشده و تثبیت شده	۴۲
۱۳.	دیدگاه خلاصه های موضوعی در مقابل الگوهای مبتنی بر معانی مشترک	۴۳
۱۴.	دیدگاه سیستمی، مضمون به مثابه ورودی فرایند تحلیل در مقابل خروجی آن	۴۶
۱۵.	انتخاب دیدگاه مناسب و مرتبط از میان دیدگاه های مختلف	۴۶
فصل ۳:	روش های شناسایی مضمون	۴۹
	مقدمه	۴۹
۱-	فنون شناسایی مضمون در داده ها	۵۱
۲-	روش های انتخاب فن مناسب برای شناسایی مضامین	۶۳
۳.	توجه به دنیای بیرون از متن در کنار متن	۶۷
فصل ۴:	تحلیل مضمون و استراتژی های پژوهش	۷۱
	مقدمه	۷۱
۱.	داده های کیفی و کمی در پژوهش های کمی و کیفی	۷۲
۲.	انواع متون و متن پژوهی	۷۵
۳.	تحلیل مضمون و متن پژوهی	۸۱
۴.	کدگذاری مضمونی و تحلیل مضمون	۸۳
۵.	جایگاه تحلیل مضمون در استراتژی های پژوهش کیفی	۸۷
۶.	تحلیل مضمون و تحلیل پدیدارشناسی تفسیری	۸۹
۷.	تحلیل مضمون و نظریه داده بنیاد	۹۴
۸.	تحلیل مضمون و تحلیل گفتمان	۹۷
۹.	تحلیل مضمون و تحلیل محتوا	۱۰۰
۱۰.	جمع بندی	۱۰۳
فصل ۵:	معیارهای ارزیابی و کیفیت تحلیل مضمون	۱۰۵
	مقدمه	۱۰۵
۱.	اجتناب از خطاهای رایج در تحلیل مضمون	۱۰۶
۲.	معیارهای ارزیابی و داوری تحلیل مضمون	۱۰۷
۳.	ارزیابی روش شناسی و ارزیابی تحلیل مضمون	۱۰۹

۱۱۵.....	۴. ارزیابی روایی و پایایی تحلیل مضمون براساس مکتب کدگذاری پایا
۱۱۷.....	۵. معیارهای ارزیابی تحلیل مضمون در مکتب کتابچه کد
۱۲۰.....	۶. مزایا و معایب تحلیل مضمون
۱۲۱.....	۷. دام‌های بالقوه در مسیرانجام تحلیل مضمون
۱۲۹.....	بخش دوم: مکاتب و رویکردهای تحلیل مضمون
۱۳۱.....	فصل ۶: مکتب کدگذاری پایا
۱۳۱.....	مقدمه
۱۳۲.....	۱. مشخصه‌های مکتب کدگذاری پایا
۱۳۳.....	۲. رویکرد بویاتریس
۱۳۵.....	۳. رویکرد جوف
۱۳۹.....	فصل ۷: مکتب بازتابی
۱۳۹.....	مقدمه
۱۴۰.....	۱. رویکرد براون و کلارک
۱۵۳.....	۴. سؤال‌های مرتبط با اجرای تحلیل مضمون بازتابی
۱۶۱.....	جمع‌بندی
۱۶۳.....	فصل ۸: مکتب کتابچه کد
۱۶۳.....	مقدمه
۱۶۴.....	۱. رویکرد چارچوب مضمون
۱۶۹.....	۲. تحلیل قالب مضمون
۱۸۲.....	۳. رویکرد تحلیل ماتریس مضامین
۱۸۷.....	فصل ۹: رویکرد شبکه مضامین
۱۸۷.....	مقدمه
۱۸۸.....	۱. رویکرد شبکه مضمون
۱۸۸.....	۲. فرایند تحلیل شبکه مضمون
۱۹۹.....	بخش سوم: معرفی کاربردها و منابع تحلیل مضمون
۲۰۱.....	فصل ۱۰: نکاتی پیرامون کاربرد تحلیل مضمون
۲۰۱.....	مقدمه
۲۰۲.....	۱. نکاتی در خصوص کاربرد مکاتب مختلف تحلیل مضمون

۲۰۵.....	۲. کاربرد تحلیل مضمون در مطالعات تطبیقی و تحلیل مقایسه‌ای
۲۰۷.....	۳. کاربرد نرم‌افزارهای کامپیوتری در تحلیل مضمون
۲۰۸.....	۴. روش‌های نمایش داده‌ها در تحلیل مضمون
۲۲۱.....	فصل ۱۱: بررسی جایگاه و کاربرد تحلیل مضمون
۲۲۱.....	مقدمه
۲۲۳.....	۱. معرفی پایگاه مجلات تخصصی نور
۲۲۴.....	۲. تحلیل جایگاه کاربرد روش تحلیل مضمون در علوم مختلف
۲۳۳.....	۳. بررسی وضعیت و جایگاه تحلیل مضمون در پژوهش‌های علمی مدیریت
۲۳۷.....	فصل ۱۲: بررسی و معرفی منابع و پژوهش‌های مرتبط با تحلیل مضمون
۲۳۷.....	مقدمه
۲۳۷.....	۱. معرفی منابع و پژوهش‌های مرتبط با تحلیل مضمون در داخل کشور
۲۶۰.....	۲. معرفی مواردی از منابع و پژوهش‌های متعارف مرتبط با تحلیل مضمون
۲۶۱.....	۳. کتاب‌های پایه‌ای و اصلی
۲۶۲.....	۴. درک بهتر تفاوت میان خلاصه موضوعی و مضامین
۲۶۲.....	۵. فهرست آثار کلارک، براون و همکاران ایشان در خصوص رویکرد تحلیل مضمون بازتابی
۲۶۶.....	۶- آثار سایر نویسندگان در خصوص تحلیل مضمون بازتابی
۲۶۶.....	۷- منابع مکاتب تحلیل مضمون
۲۶۹.....	۸. نمونه منابعی در خصوص تحلیل مضمون توصیفی /مشهود (مستقیم)
۲۷۰.....	۹. نمونه منابعی در خصوص تحلیل مضمون مفهومی /پنهان (پیچیده)
۲۷۰.....	۱۰. نمونه منابعی در خصوص تحلیل مضمون رئالیست انتقادی یا بنیادگرا
۲۷۰.....	۱۱. گفتمان مضمونی
۲۷۰.....	۱۲. نمونه منابعی از تحلیل مضمون با استفاده از مصاحبه‌ها
۲۷۰.....	۱۳. نمونه منابعی از تحلیل مضمون با استفاده از گروه‌های کانونی
۲۷۱.....	۱۴. نظرسنجی‌های کیفی
۲۷۱.....	۱۵. نمونه منابعی از تحلیل مضمون با استفاده از تکمیل داستان‌ها و حکایت‌ها
۲۷۱.....	۱۶. نمونه منابعی از تحلیل مضمون با استفاده از نشریات و روزنامه‌ها
۲۷۳.....	فهرست مآخذ

مقدمه ناشر

یکی از مشکلات اساسی در نظام آموزشی دانشگاهی ایران، مسئله روش‌شناسی‌هایی است که در علوم انسانی و اجتماعی به کار گرفته می‌شوند. این چارچوب‌های نظری و روشی که از جهان غرب وارد شده‌اند غالباً به صورت ناقص و گاه نادرست در پژوهش‌ها به کار بسته می‌شوند. گاه نیز برخی از این روش‌شناسی‌ها صرفاً به مثابه ابزاری تزئینی و شیک در پژوهش به کار می‌روند تا نشانه روزآمد بودن آن اثر تحقیقی باشند. این نقصان خود می‌تواند پیامدهایی گوناگون از جمله قابل استناد نبودن، غیرکاربردی بودن و بی‌فایده بودن پژوهش‌ها را به همراه داشته باشد و نتواند هیچ دردی را از جامعه ایران دوا کند.

یکی از دلایل این مسئله نبود منابع کافی و منسجم در حوزه روش‌شناسی است. از این رو، نشر لوگوس در طی سال‌های اخیر تلاش کرده است تا ابتدائاً از طریق کمک گرفتن از اساتید و پژوهشگران برجسته برای تألیف کتاب‌های مناسب و سپس از طریق ترجمه منابع خوب موجود در حد توان خود بخشی از این مشکل را رفع کند. لذا سه مجموعه کتاب در این راستا طراحی شد.

مجموعه اول کتاب‌هایی است که نشر لوگوس در حوزه نگارش علمی و دانشگاهی تاکنون منتشر کرده است و در حال افزودن کتاب‌های دیگری به این مجموعه است.

مجموعه «روش‌شناسی‌های کمی و کیفی» دومین مجموعه‌ای است که نشر لوگوس برای رفع مشکلات نظری و عملی در پژوهش در حال انتشار آن است. در این حوزه، علاوه بر مباحث بنیادی و فلسفی روش به طور کلی (مانند کتاب «روش در روش: درباره ساخت معرفت در علوم انسانی» نوشته احمد محمدپور)، به انواع روش‌شناسی‌های کیفی (مانند «ضد روش: زمینه‌های نظری و رویه‌های عملی در روش‌شناسی کیفی» و روش‌شناسی کمی (مانند «پایایی» نوشته پاتریک میر و «روایی و سنجش روایی» نوشته کاترین تیلور) و روش‌های ترکیبی («فراروش»: نوشته احمد محمدپور) به طور خاص پرداخته شده است.

مجموعه گفتمان‌شناسی لوگوس که تاکنون، با کتاب حاضر، ۱۴ عنوان از آن منتشر شده است، به طور خاص به حوزه مطالعات گفتمانی و معنایی محدود شده است. این مجموعه شامل کتاب‌هایی می‌شود که به طور کلی به گفتمان‌شناسی در سطوح مختلف، از مطالعه معنا در سطح تحلیل گفتمان رایج و کاربردشناسی زبان، رتوریک، تحلیل استعاره و مطالعه مضمون گرفته تا گفتمان‌شناسی انتقادی و پساساختارگرا، را شامل می‌شود.

کتاب حاضر که به معرفی روش تحلیل مضمون و چگونگی کاربرد آن می‌پردازد نوشته دکتر محمد شیخ‌زاده، عضو هیأت علمی دانشگاه بجنورد، و دکتر رضا بنی‌اسد، عضو هیأت علمی دانشگاه امام صادق^(ع)، است. مهمترین مزیت این کتاب تألیفی بودن آن است. کتاب‌های روشی تألیفی چون با در نظر داشتن مخاطبان ایرانی و براساس مثال‌های ملموس و کاربردی نوشته می‌شوند بسیار کاربردی‌تر از کتاب‌های ترجمه‌ای هستند. از این رو است که نشر لوگوس در حد توان خود سعی کرده است به تألیف اقبال بیشتری نشان دهد تا کتاب‌های روشی ترجمه‌ای. نویسندگان این کتاب نیز هر دو اساتیدی هستند که هم به لحاظ نظری و هم به لحاظ کاربرد این روش بر مسائل پژوهشی مطرح در ایران با تجربه و مسلط هستند. امید است اساتید، پژوهشگران و دانشجویان گرامی از این کتاب بهره کافی را ببرند.

سید علی اصغر سلطانی - مدیر مسئول نشر لوگوس

پیشگفتار

امروزه استفاده و کاربرد تحلیل مضمون در حوزه‌های مختلف علوم اجتماعی، پرستاری، علوم پزشکی، علوم دینی و سایر علوم، به‌ویژه علوم که با پژوهش‌های کیفی و متن‌پژوهی سروکار دارند فراوان است؛ برخی از پژوهشگران از تحلیل مضمون به‌عنوان یک استراتژی استفاده می‌کنند که صرفاً در پژوهش‌ها و بدون وابستگی به سایر استراتژی‌ها همچون مطالعه موردی، پدیدارشناسی، متن‌پژوهش و موارد دیگر انجام می‌شود. اما برخی از متخصصان آن را صرفاً یک روش تحلیل داده می‌دانند؛ در این صورت، تحلیل مضمون به یک استراتژی وابسته است و درون آن دستگاه، تحلیل می‌شود. پژوهشگران این دسته بر این باورند که پس از گردآوری داده‌ها از طریق گروه‌های کانونی، مصاحبه، مشاهده و موارد دیگر، نوبت به تحلیل داده‌ها می‌رسد که تحلیل مضمون ابزار خوبی است.

قدمت استفاده از تحلیل مضمون در پژوهش بالاست؛ جنبشی که از سوی متخصصان این حوزه در اواخر قرن گذشته و ۲۰ سال اول قرن حاضر شروع شد، وسعت و دامنه کاربرد تحلیل مضمون را بسیار توسعه داده است. زمانی از تحلیل مضمون بدون ذکر نام در پژوهش‌ها استفاده می‌شد و کم‌کم با بسته‌بندی‌های مقدماتی از آن، نام «روش و ابزار» به

خود گرفت، اما امروزه مکاتب و ذیل آن‌ها رویکردهای مختلفی از سوی متخصصان ارائه شده است.

پژوهشگران فارسی‌زبان نیز در پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد، مقالات و رساله‌های دکتری از این روش / رویکرد / مکتب بسیار بهره برده‌اند اما عمدتاً در پژوهش‌های خود اشاره کرده‌اند که قصد تحلیل مضمون دارند و عمدتاً به رویکرد خاص یا مکتب آن اشاره نکرده‌اند. همین عامل باعث شده است که در برخی موارد شاهد یک پژوهش کیفی ناقص باشیم. امید است این کتاب که با همفکری شما غنی‌تر خواهد شد بتواند این روزنه را بر روی پژوهش‌های آینده باز کند و به طور مشخص از مکاتب و رویکردهای اشاره شده استفاده شود.

طبیعی است که اکثر کتاب‌های روش‌شناسی پژوهش، پژوهشگران را به اخلاق در پژوهش توصیه می‌کنند؛ بنابراین، اولویت در خود این کتاب‌ها نیز مراعات اخلاق پژوهشی است. یکی از مواردی که در کتاب‌ها و مقالات ترجمه‌ای با آن مواجه هستیم این است که یک پاراگراف انگلیسی که خود دارای چندین مأخذ است ترجمه شده و علاوه بر منبع اصلی، معمولاً فهرست منابع موجود در پاراگراف که اصلاً به آن کتاب‌ها مراجعه نشده است در انتهای کتاب می‌آیند. یک شیوه استناددهی صحیح «به نقل از» است که انتهای پاراگراف می‌آید. باتوجه به اینکه در این کتاب ما هم برخی از پاراگراف‌ها را ترجمه کرده‌ایم که در آنها به چندین مأخذ اشاره شده است و ما به آن کتاب‌ها و مقالات مراجعه نکرده‌ایم بنابراین، تا جایی ممکن است در پاورقی یا در فهرست منابع مورد مطالعه در پایان کتاب آن مأخذ را ذکر می‌کنیم یا صرفاً به ارجاع درون‌متنی آن در متن کتاب، اکتفا می‌کنیم؛ زیرا برخی از پاراگراف‌ها ممکن است چندین مأخذ داشته باشند که بهتر است به جای ذکر چندین «به نقل از» پی‌نوشت شده یا به گونه‌ای دیگر به آن‌ها اشاره شود. این مهم برای پژوهشگرانی که علاقه مند به مطالعه بیشتر هستند اصل مستند را در اختیار آن‌ها قرار داده و درعین حال نویسنده مجبور نیست مأخذی را که مستقیم به آن‌ها مراجعه نکرده است در انتهای متن خود بیاورد.

شکی نیست که برای هر پژوهش علوم اجتماعی، نسخه‌ای جدیدتر و به‌روزتر وجود

پیشگفتار \ ۵

خواهد داشت حتی اگر نویسندگان پیشین بخواهند دوباره آن را بنویسند و زمانی نیاز به بروز بودن بیشتر احساس می‌شود که تخصص‌های مختلف حوزه‌های علوم به آن پژوهش‌نظاره کنند، بنابراین، این کتاب هم ممکن است دارای خطاها و نواقصی باشد، در هر صورت مایه تشکر و قدردانی است اگر عزیزان ما را برای بهبود ویرایش‌های آتی یاری رسانند. پل ارتباطی ما از طریق رایانامه m.sheikhzadeh@ub.ac.ir و وبسایت <http://Baniasad.ir/ta> ممکن است.

در پایان جای دارد صمیمانه از مدیریت انتشارات لوگوس جناب آقای دکتر سید علی اصغر سلطانی و همه عزیزانی که ما را در به ثمر رساندن این اثر یاری کردند تشکری ویژه داشته باشیم. کتاب‌های روش تحقیق منتشر شده از سوی این انتشارات چراغ راه اندیشمندان و پژوهشگران عزیز است. امید است مورد استقبال و توجه قرار گیرند.

و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین

محمد شیخزاده، رضا بنی‌اسد

۱۳۹۹/۹/۹